

פזורות ישראל במשנתו של הרב י"ל אשכנזי (מניטו) מפגש בין-תפוצתי בבית המדרש 'אורסאי' בפריס, 1946–1970

יוסף שרביט

תקציר

בכמה מציוני הדרך שבתולדות יהודי צרפת בעת החדשה נחו מפגשים בין התפוצה האשכנזית לספרדית. בבית המדרש ייחודי שקם בפריס ("אורסאי") לאחר מלחמת העולם השנייה נחוה מפגש מעין זה. הרב אשכנזי (מניטו), שניצח על אותו המפגש מצביע על הדינמיקה שבו ומנתח את הסוציולוגיה ואת מערך הזהויות היוצאים ממנו. מניטו מדגיש ש"המפגש בין האשכנזים לספרדים היה חשוב מאוד. הוא נחוה באותם ימים כחוויה חיובית ביותר. ברמת המיקרו-סוציולוגיה הקהילות היהודיות האשכנזיות והספרדיות נפגשו שתי שושלות יהודיות שנפרדו זו מזו למשך מאות בשנים נפגשו מתוך תפארת והתפעלות". בית מדרש זה היווה מענה חינוכי ורעיוני לפליטי שואה מחד גיסא ולבניה האשכנזים של קהילת יהודי צרפת שלפני המלחמה, מאידך גיסא. שני אלה היו נתונים למצוקות קיומיות ולמדרון החלקלק של התבוללות. מפגשם עם תורת הרב אשכנזי, היונקת מתורת חכמי אלג'יריה והפזורה הספרדית, הביא לשיקום זהותם היהודית ולרכישת כלי התמודדות עם אתגרי הקיום היהודי המודרני, כפי שמעידים תלמידים כמו ז'ורז' וייס, סטפן מוזס, אליקים שימשוביץ, מרים דורס-הר, פרנסיין קופמן ומרסל גולדמן. מאמר זה דן אפוא במהות הכללית והאישית של מפגש בין תפוצתי זה.

מבוא: פזורות ישראל – הסוציולוגיה של העם היהודי

ההתפלגות הגדולה בפרשת הדרכים של הגולה הביאה להולדת שני הענפים הגדולים ביהדות – הענף האשכנזי והענף הספרדי. הרב י"ל אשכנזי (מניטו) במשנתו, "משנת התולדות", ערך הבחנה טיפולוגית – ולא דווקא היסטורית – בין שני ענפים אלו ה"נובעים במקורם מפיצול הגלות לפני אלפיים שנה: האשכנזים הם כפי הנראה

מצאצאי גלות בבל [גלות בית ראשון], ואילו הספרדים היוצאים לגלות יהודה [גלות בית שני]¹, על המשתמע מכך, במה שקשור לציפייה לגאולת ישראל: גולי בית ראשון, שנאשו מממלכתיות ישראלית שכשלה, הדוחקים את ציפיותם לקץ הימים, לעומת גולי בית שני, שלא נאשו מניסיונות חוזרים ונשנים לחדש ממלכתיות ישראלית על אדמתה.

בטרמינולוגיה של מניטו "ההוויה היהודית" היא במובהק הווייה גלותית, דהיינו הווייה זהותית המתמודדת עם תרבויות האסלאם והנצרות. זוהי הווייה הנאמנה לזהות העברית המקורית, אולם בעצם היותה בהתחככות עם התרבויות השונות היא מחדדת את מרכיביה השונים של הזהות העברית – המהווה את התכלית האחרונה. משנסתיימה פרשיית הגלות בארצות הנצרות והאסלאם והתבהרו מרכיבי הזהות העברית – שיכלו להתגלות רק בתנאים "מאתגרים" אלו – ניתן לשוב לציון ולשוב ולבנות את הזהות העברית ה"מזוקקת" וה"מזוככת". מניטו, ביטא בחריפות רעיון זה בריאיון שבו הצהיר כי: "אנו אחרוני היהודים ואף בשלהי ההיסטוריה היהודית"², דהיינו: "אנו עדים למשהו חמור ורדיקלי: זהו קץ ההיסטוריה היהודית."³

מניטו מבהיר את דבריו, תוך שהוא מדגיש כי מכל מקום, החשוב מכול, בתהליך שיבת ציון הוא שהיהודים יִשְׁמְרוּ את שורשם העברי, ושהישראלים לא ישכחו את שורשם היהודי:

בעוד שהתרבות היהודית הספרדית היוותה קריאת התגר החברתית, דתית, רוחנית ותרבותית לתרבות המוסלמית כך בגלות אדום התרבות היהודית איתרה את כלי ההתמודדות וההישרדות אל מול הנצרות השולטת בכיפה. יתר על כן: התרבות העברית, שנדונה לגלות, הפכה לתרבות יהודית. וכשזו שבה לארץ מכורתה חזרת ושבה להיות תרבות עברית. אנו אפוא אחרוני היהודים של העבר וראשוני העבריים של העתיד, ולפיכך אנו אחרוני הספרדים והאשכנזים.⁴

1 אשכנזי יהודא ליאון (הרב), "ישראל בגלות האסלאם והנצרות", שבט ועם, סדרה שנייה א (1), ירושלים תשל"א, עמ' 85–87.

2 דברים אלה דומים לחשובתו של הרב צבי יהודה הכהן קוק לאחר מלחמת ששת הימים: "אם היית יודע מי אנחנו, לא היית מתפלא על ניסי מלחמת ששת הימים – אנו אחרוני האחרונים וראשוני הראשונים". ראו: Toumanitou, Parachat Vaethanane, 1994.

3 ראו: Charvit Yossef, *Le Judaïsme algérien – Reflexions*, Editions Eliner, Jérusalem 1997, p. 71.

4 ראו: Ibid, p. 72.

כשם שהיה מתאם מוחלט בין שלום האומה העברית ובין שלום האנושות בעת העתיקה, כן שיבת ציון כרוכה במיזוג גלויות ובפלורליזם הרמוני של זהויות שהתעצבו בקרב משפחות האדמה. הביטוי של "עם-עולם"⁵ תואם כאן, אפוא, להפליא. יתר על כן עם שיבת ציון, מתבררת הזהות העברית האוטנטית, דהיינו הזהות של ישראל, וכפועל יוצא מכך מתחורים כל החיקויים של אותה הזהות.

ישמעאל חי לצדו של יצחק, ואכן התיאולוגיות היהודית והמוסלמית היו מקבילות. ביניהם אין קונפליקטים תיאולוגיים ממשיים [...] לפי הספור המקראי התעמת ישמעאל עם יצחק על הארץ המובטחת, ארץ ישראל. ההיסטוריה של ימינו מראה זאת בבהירות רבה יותר; ישמעאל אינו מכחיש שהיהודים הם ישראל. עימות זה מיוחד, אפוא, לנוצרים. ישמעאל פשוט מתכחש לקיומו של עם ישראל בארץ ישראל. מכאן טבעם של יחסי הדו-קיום של האיש מישמעאל והאיש מישראל, במשך הדורות עם תהפוכות העינויים שסבל האחד בארצות שנכבשו על ידי השני [...] אכן היהודים נרדפו והושפלו רבות בארצות ערב בניגוד לאגדה שהופצה מרצון טוב כאילו חיו שם חיי ביטחון ושלווה [...] במילים אחרות, המריבה בין ישראל לישמעאלים לא עלתה השמימה אלא הייתה בארץ [...] ואילו בין עשיו ליעקב יש תחרות על הזהות המהותית; תחרות זו נוגעת לשמים [...] בירושלים מחלוקות שונות קבעו את טיב הוויכוחים של היהודים עם האסלאם ועם הנצרות: האשכנזים במאבקם עם הנוצרים והספרדים בתחרותם, בעלת הצביון השונה, עם עמי האסלאם. מכאן נובעת הסיבה העמוקה להבדל בין שני הקטבים שבמבנה הנפשי והרוחני של שני השבטים, רצוני להבהיר בכל אופן, כי יעקב אינו יכול לחגוג את נצחונו על ישמעאל, אלא במידה שהוא באמת בן יצחק. באשר לעשיו, יצחק נוטל על עצמו את האחריות עליו. האם אינו אביו, ככלות הכול? ואמנם רק הקבלה הספרדית מאפשרת ליהדות לחגוג את ניצחונה על הכפירה הנוצרית.⁶ [ההדגשה שלי].

יתר על כן, הזהות היהודית בארצות הנצרות והזהות היהודית בארצות האסלאם התעצבו באורח שונה בשל האתגרים השונים. בעוד שבארצות הנצרות הזהות היהודית הייתה מאוימת על ידי תרבות שהתיימרה להיות "ישראל האמיתית" (Verus Israel), הרי שבארצות האסלאם, מעמד היהודים הוא אשר היה מאוים על-ידי תרבות

5 "דברי ימי עם עולם" (Weltgeschichte des Jüdischen Volkes), היא סדרה מאת ההיסטוריון שמעון דובנוב (1860–1941), העוסקת בתולדות עם ישראל.

6 ראו: אשכנזי יהודא ליאון, "ישראל בגלות האסלאם והנצרות" (לעיל הערה 1), עמ' 89.

שהציבה את מעמד הדי'מי (בן חסות האסלאם), כמעמד נחות ונסבל; בעוד שהיהדות נתפסה כדת בארצות הנצרות, וכפועל יוצא מכך אפיין היסוד הקונפליקטואלי את הסוציולוגיה היהודית הרי שזו נתפסה כאומה בארצות האסלאם, וכך התאפיינה בפזורה זו לכידות מכילה ודרור אינטלקטואלי:⁷

[...] אצל אותם הספרדים שנשארו נאמנים לעצמם יש יותר בהירות בארגון המחשבה והפולחן עצמו; והרי זה מפני שלא נתקלו בהתנגדותם לזהותם מעיקרה. תופעת האנוסים, ככל שהדבר ייראה פרדוקסאלי, אופיינית יותר לעולם האשכנזי, שהרי מדובר בנשמה היהודית, המושלכת לנוף של ההתנגדות הנוצרית, בין דתית ובין חילונית [...] חייו של היהודי האשכנזי "טרגיים" יותר, במובן היווני של המונח [...] אמנם הסבל היהודי משותף לשניהם, אך סבלם של האשכנזים נושא גוון קודר יותר [...] במשך כל הזמן בו פיתחו האשכנזים והספרדים את תרבותם העברית, הרי התיאולוגיה האמתית קיימת אצל האחרונים; כאילו התייחס העולם האשכנזי לתיאולוגיה כאל שטח-אסור שיוחד זמנית לדת הנוצרית; ואילו באקלים המוסלמי לא קיים היה איסור מעין זה. למעשה מבינים אנו, האשכנזים והספרדים כאחד, את הדברים בהם אנו מאמינים רק בזכות התיאולוגים הספרדים מימי תור הזהב: הרמב"ם, אבן גבירול, ובעיקר רבי יהודה הלוי, מחבר הכוזרי [...] יהודה הלוי התווה את דרך המלך, הלכו בעקבותיו המהר"ל מפראג ובימינו הראי"ה קוק מירושלים שהיה הכהן הגדול של ארץ היהודים המחודשת [...] נמצא אפוא, שמכלול הבדלי הפולחן והמנטאליות [...] נובע מעצם יחסי היסוד עם ישמעאל מצד אחד, ועם עשיו מצד שני. תפילת יעקב אצל עשיו

7 ראו: Charvit Yossef, "From Monologues to Possible Dialogue, Judaism's Attitude towards Christianity According to the Philosophy of R. Yéhouda Léon Askénazi (Manitou)", in *Interaction between Judaism and Christianity in History, Religion, Art, and Literature, Jewish and Christian Perspectives Series*, Volume 17, Edited by the Board of the Quarterly David Golinkin, Marcel Poorthuis, Joshua Schwartz, Freek van der Steen, Leiden & Boston, Brill, 2008, pp. 319–336; Ibid, "The moral problem in Islam and its resolution according to the philosophy of Rabbi Yéhouda Léon Askénazi (Manitou)" in Bernard Dov Cooperman & Zvi Zohar (eds), *Jews And Muslims in the Islamic World*, University Press of Maryland, 2013, pp. 145–158.

אינה זהה לזו של יצחק אצל ישמעאל, כי בעיות היעודים שהיה עליהם לפתור אינן פונות אל אותם כיוונים [...].⁸

בית המדרש ע"ש "ג'לבר בלוך" (אורסאי) (1970–1946)

בכמה מציוני הדרך שבתולדות יהודי צרפת בעת החדשה נחוו מפגשים בין-תפוצתיים: בין התפוצה האשכנזית לזו הספרדית. בבית המדרש ייחודי שקם בפאריס ("אורסאי") לאחר מלחמת העולם השנייה נחוה מפגש מעין זה. הרב י"ל אשכנזי (מניטו), שניצח על אותו מפגש מצביע על הדינמיקה שלהם ומנתח את הסוציולוגיה ואת מערך הזהויות היוצאים מהם. מניטו מדגיש את חשיבותו של המפגש שבין האשכנזים לספרדים. מפגש זה נחוה באותם הימים כחויה חיובית ביותר. בית מדרש זה היווה מענה חינוכי ורעיוני לפליטי שואה מחד גיסא ולבניה האשכנזים של קהילת יהודי צרפת שלפני המלחמה, מאידך גיסא. שני אלה היו נתונים למצוקות קיומיות ולמדרון חלקלק של התבוללות. מפגשם עם תורת הרב אשכנזי, היוגת מתורת חכמי אלג'יריה והפזורה הספרדית, הביא לשיקום זהותם היהודית ולרכישת כלי התמודדות עם אתגרי הקיום היהודי המודרני, כפי שמעידים תלמידיו. אנו נתמקד בעיקר בתלמידיו האשכנזים, כמו יצחק ז'ורז' וייס, סטפן מוזס, אליקים שימשוביץ, מרים דורס-הר, פרנסיס קופמן ומרסל גולדמן. באופן זה נדון במהות הכללית והאישית של מפגש בין תפוצתי זה.

בית המדרש הייחודי שיישא את השם "ג'לבר בלוך" ואת הכינוי "אורסאי" יהווה אחת ההרפתקאות והחוויות האינטלקטואליות המרשימות שביהדות צרפת לאחר המלחמה – כהמשך להעצמה הרוחנית שפקדה את יהודי צרפת במרוצת המלחמה; זו נבעה מהתהייה היהודית, למהות מאורעות השואה. התקיימו בו לימודים שנסובו סביב הלימודים להשלמת בגרות צרפתית בד בבד עם לימודי יהדות, שכללו עברית, תנ"ך, ליטורגיה, מחשבת ישראל, היסטוריה יהודית, אומנות, שירה ופיוט, דרמה, פדגוגיה וחינוך יהודי. באורסאי, בבית אבן ציורי, המוקף בגן ובמעייין, נולד בית

8 אשכנזי יהודא ליאון, "ישראל בגלות האסלאם והנצרות" (לעיל הערה 1), עמ' 89–90; "בשם ישמעאל מצויה תכונה, לפיה באסלאם יודעים להתפלל. יהודי ספרדי חש בנוח בתפילות ישמעאל לא כן בתפילת הנוצרים; בית הכנסת הספרדי בנוי אחרת מזה האשכנזי משום הרצון לא להידמות לכנסיה הנוצרית" (עיינו בשיעורים המוקלטים: Ishmaël, art et musique, Le drame de l'exil, Fondation ; Fondation Manitou, Jérusalem 2005 (Manitou, Jérusalem 2003).

מדרש שהפך "בליכה של חורבות הקהילה למעין נווה מדבר של חיים יהודים ברמה לימודית גבוהה".⁹

מניטו התודע על אדמת צרפת לסוציולוגיה היהודית של אומה מפוזרת; אורסאי היווה איור חי של אותה סוציולוגיה יהודית המגוונת במוצאותיה: במחזור הראשון של אורסאי השתתפו שמונה-עשר תלמידים, עשרה בנים ושמונה בנות, מחציתם היו מצפון אפריקה ומחציתם מצרפת. זו הפעם הראשונה שמניטו חווה מהותה של תמורה ברמת הזהות הקולקטיבית, סוגיה שתעסיק אותו רבות:

זו הפעם הראשונה שברמה הקולקטיבית, יהודים אשכנזים וספרדים נפגשו [...] כבר בעטייה של התקבצותם של הצופים באורסאי יהודי צפון אפריקה (יהודי אלג'יריה, תוניסיה ומרוקו) נפגשו ביהודי פריס, אלזאס ולורן וביהודים שכינינו מהגרים ממרכז אירופה – הם נדמו בעיניי צפון אפריקאיות כ"ישראליטים" (Israélites) לכל דבר, דהיינו, יהודים הנעוצים עמוקות בסוציולוגיה הצרפתית. [...] בראש קבוצתנו היה קסטור, שזהותו הייתה זהות ישראלית-צרפתית (Israélite-français) מובהקת. בכל עת שדיבר על השיקום האנושי-יהודי היה מכוון דבריו לביסוס הזהות היהודית-צרפתית: בזהות יהודית-צרפתית זו היה מדובר רבות, בין כותלי הבית הזה. אם קירות הבית יכלו לספר לנו דבר מה היו אומרים, ראשית לכל: אורסאי קיבץ יהודים שביקשו להשתקם, שיקום אנושי, על מנת לצאת מכבלי השואה. הדבר חל על פליטי המחנות ולא פחות על ניצולי המלחמה והכיבוש הנאצי [...] חווינו חיי משפחה עם קסטור-רובר גמזון ורעייתו פינור (Pivert). אגב, יצוין, כי פינור סימלה את הקוטב הציוני, שהיה אמנם שולי בשנותיה הראשונות של אורסאי, שכן היינו רתומים לשיקומה של תפוצה יהודית, הגם שהיינו מודעים למתרחש.¹⁰ אכן, לקסטור הייתה 'תוכנית משולשת': פריס, ירושלים קזבלנקה – קזבלנקה כמייצגת את צפון אפריקה, פריס כמייצגת את צרפת וירושלים כמייצגת את ישראל. [...] המפגש בין האשכנזים והספרדים היה מאוד חשוב: הוא נחווה, באותם ימים, כחוויה חיובית ביותר [...] ברמת המיקרו-

9 שרביט יוסף, עבריות ומעבר לה – דיוקן אינטלקטואלי של הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו), אדרא תשע"ט, עמ' 46.

10 מניטו רמזו ללבטיו הפנימיים, באשר לעלייה ארצה או שהייה בצרפת. לדברי אחיו, דניאל אשכנזי, התכוון מניטו לעלות ארצה ב-1948 ואביו הפציר בו לא לעשות כן ולפעול למען שיקום הקהילה היהודית בצרפת ואלג'יריה. (ריאיון עם דניאל אשכנזי, ירושלים תשס"ט); גמזון דניז, זכרונות (תורגם מצרפתית בידי מיכאל בן צבי), הוצאת המשפחה, ירושלים תשנ"ז.

סוציולוגיה, הקהילות היהודיות האשכנזיות והספרדיות נפגשו. שתי שושלות יהודיות שנפרדו זו מזו זה מאות בשנים נפגשו מתוך תפארת והתפעלות. יהודי אשכנז גילו עולם ספרדי, שהיווה כעין ישראל אחר ואהדדי. ועליי לציין שרוח תנועת הצופים אפשרה את המפגש הזה, מתוך פרספקטיבה זו.¹¹ מניטו ניהל את אורסאי החל מהמחזור החמישי (1950) עד למחזור השנים-עשר (1958). חותמו של הרב אשכנזי הלך והתעצם; החניכים הרבים שבאו בשערי בית הספר ראו בו מורה דרך של ממש.

"משנת התולדות" – שירש ממורו יעקב גורדין, ושהתחדדה בימי הרב צבי יהודה כהן קוק – היוותה את הפרוגרמה ההינוכית של מניטו: היא חבקה את מלוא התכנים והאמצעים הדידקטיים שבהוראתו באורסאי: מסורת ישראל, המסר האוניברסאלי של תורת ישראל, התנ"ך, המדרש, הקבלה וההיסטוריה היהודית בחיקה האמביוולנטי של ההיסטוריה האוניברסאלית – הללו היו התכנים המרכזיים; הרטוריקה הפילוסופית המודרנית, שבה נוסחו אותם תכנים – היוותה את האמצעי הדידקטי, מהמעלה הראשונה. שליטתו המלאה בתכנים הללו, ניסוחו החד ובהירות הרצאתו סייעו בידי התלמידים להתגבר על אי-ידיעתם את השפה העברית ואת מורכבותם של אותם תכנים.

מבוגרי אורסאי הבולטים, ג'ורג' הנסל (Georges Hansel) (מחזור ח'), העיד כי באורסאי התעצבה זהותו היהודית לכל חייו:

מהוראתו של מניטו, קיבלתי את הוודאיות היסודיות, המלוות אותך לכל ימי חיך. [...] וודאיות אלה אינן רק אינטלקטואליות, מוסריות או דוקטרינאליות. הוראתו, שהייתה גם יחד מאוד מקורית ומאוד קלאסית, הבהירה לנו עד כמה עמוקה המסורת היהודית, כשזו קשורה בעבותות לעם ישראל הקם לתחייה על אדמתו [...] הוא הורה לנו כיצד להביט על ההיסטוריה [...] כבית יוצר של זהויות.¹²

מקצת עדויות מתלמידים ששמותיהם מורים על מוצאם האשכנזי, מלמדות על העוגן שגילם מניטו במפגש הבין-תפוצתי האמור: רולן בלוס (Roland Blum) (מחזור ב'): "באורסאי נעשה שימוש בשפה חדשה, שאפשרה להנחיל ערכים מסורתיים, באופן בלתי מסורתי"; ג'רר ישראל (Gérard Israël) (מחזור ב'): "ליאון אשכנזי

11 Triganò Shmuel (éd.), "L'école de pensée juive de Paris", *Pardès* 23, ראו: Paris 1997, p. 82.

12 Hansel G., *Explorations talmudiques*, Paris 1998, pp. 11–12. ראו:

לברו ניצב אל מול הכפירה המשוועשת של מומחי [האקדמיה] ביהדות, במובן העמוק של הלמדנות היהודית [...] באורסאי האדם שב להיות העיקר, ראש וראשון, 'שווה-ערך' לבורא עולם, שכמוהו מחולל ניסים, מאיר את האמת, שביכולתו לשנות עולם ולהושיע את האנושות"; לוסט לוי דרייפוס (Lucette Levy-Dreyfus) (מחזור ד'): "אהבתי את הבית, יפה, לבן, המוקף בירק, נווה-מדבר של אורה, בקצה הגן [...]. אהבתי את תושביו [...] והם החזירו לי אהבה [...] וכמו תמיד, מניטו, שפתח, בעבור כל אחד מאיתנו, את שאלותיו באשר לכתוב ולנאמר בעל-פה. הקונטרסט שבין הדיוק ודקדקנות הלימוד לבין השלכות החקירה המוגשות בפי כל [...] היה שובה לב [...] ובמבי, העזר שכנגדו, [...] שבלעדיה כלום לא יכל לצלוח [...]. הוא העמיד תלמידים הרבה. מה שהוא העניק לנו, מעבר ללמדנותו, היה טעמו של לימוד, הבטחון שתמיד אפשר להתקדם בחקירה, בגילוי ובמשמעות. הוא הפכנו למאשרים ולבוטחים"; גי רוזנפלד (Guy Rosenfeld) (מחזור י"א): "עשיתי הרבה שטויות בחיי וחוששני שעדיין אני עושה, אולם בוודאות, הדבר הנכון ביותר שעשיתי בימי חיי, היה ללכת לאורסאי [...] שיעוריו הראשונים של מניטו בפילוסופיה ומחשבת ישראל, בניסוחיו המופלאים, הותירו אותי פעור-פה. [...] 'האם זה ברור?' הוא שואל. ממש לא, אבל עושים כאילו זה ברור [...] גם מניטו. השעות הרבות, בשיעוריו של מניטו, תמיד מסתיימות בגילויים חדשים".¹³

תלמידים נוספים, שהושפעו רבות מתורת מניטו באותן השנים, שלא בדרך הקונבנציונלית – במסגרת בית ספר אורסאי – היו אליקים שימשוביץ (Pierre Simsovic) ופרופ' פרנסיס קאופמן;¹⁴ לימים, הללו יפיעו את תורתו בכתובים¹⁵ ובכמות אקדמיות. כתלמידים בבית הספר היהודי "יבנה", הם נחשפו להוראת מניטו – "בהיותו מורה לפילוסופיה הוא עשה סדר בכל הפאזל של הידע שלי ביהדות".¹⁶

ד"ר יצחק ג'ורג' וייס (Georges Weiss), היה אומנם תלמיד מן המניין באורסאי (מחזור י"ג, 1960–1959), אולם הוא היה בהרבה מובנים חריג מהפרופיל המקובל: הוא לא הגיע לאורסאי על רקע מתבולל אלא דווקא על רקע אורתודוקסי-חרדי: יליד

13 ראו: Benguigui Lucien Gilles, *Un lieu où reconstruire, L'École Gilbert Bloch d'Orsay 1946–1970*, Editions Elkana, 2009, pp. 99–109.

14 מומחית לתחום התרגום מאוניברסיטת בר אילן. עסקה רבות בתרגומיו של מניטו, מצרפתית לעברית ועמידתו על היבטים תרבותיים-נוצריים, שבשפה הצרפתית.

15 אליקים שימשוביץ, מתורגמן ואיש מחשבים, עמד בראש צוות העריכה (יחד עם גיל בן משה ואליעזר שרק) של כמה מכתבי מניטו והרצאותיו: הסדרה היוקרתית Mayanot, על 13 חוברותיה, מהווה לזו משנתו של הרב אשכנזי.

16 ריאיון עם אליקים שימשוביץ, ירושלים תש"ע.

צרפת (1938). יצחק וייס למד בישיבת אַקס-לֶה-בֶּאָן (Aix-les-Bains) (1951–1954) וסיים תעודת הבגרות בתיכון היוקרתי "הנרי 4" (Lycée Henri IV) ובבית-ספר התיכון היהודי "יבנה" (Yavné), בפריס (1954). כל ימי לימודיו בישיבה החרדית-ליטאית אַקס-לֶה-בֶּאָן הוא חש משבר קיומי וחשש מלדבר בו, פן ילשינו על "הרהורי הכפירה" שלו: לימודי התלמוד האינטנסיביים נראו לו כבלתי רלוונטיים ולא ידע עם מי להשיח את נפשו. הוא וידידו לספסל הלימודים, הרב אליהו אביטבול – מי שעתיד להקים את הישיבה לסטודנטים בעיר שטרסבורג (La Yéchiva des Etudiants, 1968) – היו שותפים לאותה המצוקה. ומשהתוודע אליהו אביטבול לרב אשכנזי, המליץ עליו לחברו, יצחק וייס, שבינתיים החל את לימודיו ברפואת שיניים. המפגש האינטנסיבי עם מניטו למשך שנתיים בִּיְהוּדוֹת (1957–1959) סייע בידו להתפייס עם לימוד התלמוד ולהתוודע למסורת יהודית מגובשת:

ליל השימורים, שנמשך מהשעה 18:00 עד השעה 03:00 בבוקר, היה בבחינת 'מעמד הר סיני' פרטי שלי. זהו מעמד ששינה לי את החיים. עד אז היו לי בחילות כשלמדתי תלמוד. אלמלא פגשתי את מניטו הייתי זורק את הכל. כשפגשתי את מניטו פרק אַקס-לֶה-בֶּאָן – בו לא היה מענה לשאלותי הקשות, בו למדתי ספרי פילוסופיה באין עניין בלימוד, ובו נשמרה טינה כלפיי בשל עזיבתי את הישיבה – הגיע לקיצו. [...] כשנשאלתי על ידי מניטו את השאלה המפתיעה, בתום לימוד פסקה של הגמרא "מה פירושם של דברים ומה זה אומר?", השיבותי: "זה לא אומר דבר! ; זה אומר מה שזה אומר ואין לכך כל משמעות.

[...] בניגוד לחברי הבית הזה, באתי אליו עם כמה שנות ישיבה. המסר שנמסר לי באותן שנים, היה שאַגאל במידה ואקיים כמה שיותר מצוות ואלמד כמה שיותר דפי גמרא. לאמיתו של דבר חשתי במעורפל, כי בגישה 'חשבונאית' זו היה חסר העיקר. מעיקר זה מתעלם הרשע בהגדה של פסח: 'על שהוציא עצמו מהכלל, הוא כפר בעיקר'. ואכן, העיקר הוא ההכרה בקולקטיב של ישראל, שחז"ל מגדירים 'כלל ישראל' – היהודים הכי מתבוללים חשים בנוכחותו. בעבור יהודי, לימוד אודות ה"אני" הקולקטיבי של ההיסטוריה שלו, על-פי משמעות הנבואה העברית, הוא לימוד הרבה יותר מרתק מלימוד אודות ה"אני" הפרטי. ובמקרה שלי לימוד זה אפשר לי למקם עצמי ביחס לאבי ז"ל שנרצח באושוויץ¹⁷ [...] כליל שימורים עם מניטו

17 ארתור וייס, אומן יודאיקה, רקם פרוכת לארונו של בנימין זאב הרצל ב-1935. הוא נכלא במחנה המעבר פיטיבייה (Le camp de transit de Pithiviers) ונספה במחנה אושוויץ

הצלחתי לצאת מסכיזופרניה רוחנית מאיימת, שעיקרה התעסקות פולחנית אובססיבית, המתנכרת לעם ישראל ולאֶרְצו.¹⁸

המלחין והמוסיקאי מרסל גולדמן, התוודע למניטו, ראשית, כצופה צעיר (1945–1949) ובהמשך במסגרת שיעוריו לציבור הרחב "בבית המדרש לרבנים" בפריס, ברח' Vauquelin (1955); כאשר הוא הורשה להשתתף בשיעורי היהדות באורסאי, כתלמיד אקסטרוני במסגרת מחזור י' (1956–1957), התהדקו קשריו עם מניטו למשך שנות דור, "ארבעים שנות מדבר", כדבריו:¹⁹ "כשם שה' – דרך התנ"ך – מדבר אל כולם ועל כולם, כך למניטו הייתה היכולת לדבר אל כל אחד ממאזיניו, באופן אישי. אותו המורה לימד יהדות ופילוסופיה, והיה זה שילוב מאוד נצרך באותם הימים – ובכך מקוריותו של בית ספר אורסאי, ולמיטב ידיעתי זו הפעם הראשונה שדבר מעין זה התקיים בצרפת":²⁰

חשבתי על חווייתי האישית באורסאי, ולשם כך עיינתי מחדש במחברותי של אותם ימים ומצאתי בהם מהר מאוד את הד קולה המקורי של הוראת מניטו. ראשית לכל, האופי הסינתטי שנשאה הוראתו: בניגוד להוראה המסורתית בה התלמיד, מתוך עיון בטקסטים שונים, בונה את הסינתזה האישית, כמידת יכולתו – ולעיתים זה מוביל לתוצאות מפתיעות – מניטו היה מגיש את המסורת בתמות כוללות: "הברכה", "הקדושה", "העבודה", "המצווה", "הבריאה", "הטבע", "השבת", "המונותיאזים העבריים", "הקבלה", "הפילוסופיה" ו"המדרש".

זה שאותו אדם – מניטו – לימד, בו זמנית, מקצועות היהדות ופילוסופיה, זה אֶפְשֶׁר 'הלוך ושוב' עקבי בין התרבות הכללית, הנמסרת ברמה הכי הגבוהה שניתן, לבין התרבות היהודית; וזאת לא כדי להגיע לסינתזה מלאכותית ושטחית, כבמאה הי"ט, בה הוצגו ערכיה החשובים של היהדות ו"התרבות

ב-1942. לימים יכתוב ד"ר יצחק ג'ורג' וייס את הספר: הרצל – קריאה חדשה (ידיעות אחרונות, תשס"ח. שבעים שנה להעלאת ארונו של הרצל ארצה (תש"ט) שוחזרה פרוכת ארונו של הרצל שאבדה (תשע"ט).

18 דברים אלה נישאו בערב הוקרה למניטו, לרגל קבלת פרס הכנסת, בירושלים 1990 (ראו: Koginski Michel, *Un Hébreu d'origine juive - Hommage au rav Yéhouda (Léon Askénazi, Editions Ormaya, Jérusalem 1998, pp. 238–241.*

19 ראו: Trigano Shmuel (éd.) *L'école de pensée juive de Paris – Pardès 23*, Paris 1997, p. 126 (Marcel Goldmann "Orsay: une école, un maître").

20 ריאיון עם מרסל גולדמן, ירושלים תשס"ט; ראו: Ibid, pp. 125–129.

היהודית-נוצרית", כי אם, להיפך, כדי לחדד את ההבדלים ולציין את הייחודיות.

כמו כן, גילינו [...] כי ההיסטוריה אינה רק דברי-ימי מלחמות ומעצמות, אלא שההיסטוריה והמוסר הינם בלתי נפרדים ושההיסטוריה היא ראשית לכל תולדות המוסר.

יתר על כן, למדנו, בניגוד לרעיון מאוד שכיח – הקרוב מאוד לדואליזם, לפיו קיים עולם ההתגלות, מחד גיסא ועולם הדעת, מאידך גיסא – שהשניים, ההתגלות והדעת, שייכים לאותו עולם.

כל הנחות היסוד, שהיו מונחות בזרמי המחשבה של אותם ימים, עברו טלטלה – חוויו היפוך של ממש של התובנות והפרספקטיבות.

ולבסוף, [...] גילינו שההיסטוריה היהודית אינה רק תולדותיהם של גטאות או קורותיהם של 'מלאחים', כי אם היסטוריה המושרשת בתולדות העם העברי המופיע בחמשת חומשי התורה, שמאורעותיו הקדמוניים ספוגי קוהרנטיות ואקטואליות לימינו.²¹

התהדקו הקשרים בין מרסל גולדמן למניטו, כמנהל המרכז הקהילתי המרכזי של פריס "מרכז רש"י" (Centre Rachi), שמהר מאוד העניק את חסותו לפעילות המרכז האוניברסיטאי למדעי היהדות (Centre Universitaire d'Etudes Juives) (C.U.E.J.). ב-1979 נתבקש גולדמן לערוך את כתבי יעקב גורדין בהנחייתו המעשית של מניטו – מלאכת העריכה התארכה זמן ממושך, עד לצאת הספר ב-1995;²² מתוך כך, החל גולדמן לערוך את כתביו של מניטו בשנתו האחרונה של חייו – והללו ראו אור בשני כרכים עבי כרס, ב-1999 וב-2005.²³

הד"ר מרים הר-דורס, נמנתה גם היא על תלמידים ש"לא מן המניין" באורסאי, והתוודעה לבית מדרש זה כחניכה ומדריכה בתנועת הצופים, ובד בבד כסטודנטית לספרות צרפתית, ספרות אנגלית ופילוסופיה בסורבון (1954–1956).²⁴ לדבריה, חוג

21 ראו: Ibid, pp. 127–128 (Marcel Goldmann "Orsay: une école, un maître").

22 ראו: Gordin Jacob, *Ecrits – Le Renouveau de la pensée juive en France*, Editions Albin Michel, Paris, 1995 (Textes réunis et présentés par Marcel Goldman).

23 ראו: Askénazi Léon Yéhouda, *La parole et l'écrit, (I. Penser la tradition juive aujourd'hui)*, Albin Michel, Paris 1999; Askénazi Léon Yéhouda, *La parole et l'écrit, (II. Penser la vie juive aujourd'hui)*, Albin Michel, Paris 2005, (Textes réunis et présentés par Marcel Goldman).

24 ריאיון עם ד"ר מרים הר-דורס, ירושלים תשס"ט.

הלומדים באורסאי נתפס בעיני הציבור כחוג סגור ויומני "העוסק בגילוי סודות החיים, אך בד בבד, בקנאה מסותרת, הכול חשו כי מתקיימת באותו המוסד חוויה מיוחדת של צוואה". כמי שחוויה, באופן בלתי אמצעי את אימי השואה,²⁵ השיעורים שלמדה, במיוחד בשבתות ובחגי ישראל, שינו את חייה – באשר להחלטתה לחיות חיים מסורתיים ולעלות ארצה. ועוד מוסיפה וכותבת:

השירים, הריקודים והתפילה היו חוויה יומיומית ומרטיטה, שפתחו את הלב. אהבתי את הפתיחות והחלפת הדעות שבין הלומדים. כשמניטו דיבר – ולא חשוב על מה – חשת כי הוא נוגע במובן העמוק של החיים, וכל דבר היה חוזר למקומו – וקיננה בנו התחושה והתקווה, כי אנו בונים בניין אישיות יהודית חדשה.²⁶

דברים דומים ביטאה ד"ר אידה אקרמן-טידר, רופאת ילדים ופסיכו-אנליטיקנית, ילידת ברלין, ששכלה את הוריה בשואה. אף היא לא הייתה תלמידה "מן המניין" באורסאי, אלא ספגה את תורת מניטו הרחק מפריס, במואסאק, באמצעות אחת מתלמידותיו-עמיתיו רז'ין להמן-זאואי (Régine Lehmann-Zaoui, 1919–1985):

הוא תרגם את התורה לשפת הדור. בדור שלאחר המלחמה היו שתי אופציות – התבוללות או חרדיות; הוא הרים את האופציה השלישית – ללמד את התורה בשפת דורנו. זה לא ברמת ההבנה ששיעוריו הפליאו אותי אלא ברמת הבניין: הוא העניק לנו כלים, הוא בנה אותנו, שלב אחרי שלב, לבל יונו אותנו. הוא היה 'מעמד הר סיני' מהלך. כל אחד קיבל את מה שהיה זקוק לו.²⁷ המחנכת רז'ין להמן-זאואי, תירשם בתולדות אורסאי כאחת הדמויות הייחודיות, שלא רק התגברה על נכותה הפיסית, באורח יוצא דופן, אלא גם לימדה את דורה לגבור על הנכות המנטאלית שנחרטה בו לאחר המלחמה. כלידת פריס, להורים יוצאי אלזאס, הצליחה לסיים בהצלחה את תעודת הבגרות ב-1941, למרות פרוץ המלחמה ואף החלה את לימודיה האקדמיים בכימיה. אלא שנאלצה להתחיל בפרק הנדודים

25 היא נימנית עם חברי אגודת ילדי "עלומים" (1993), שהוסתרו בצרפת בימי השואה.
26 ד"ר מרים הר-דורס עלתה לארץ ב-1962, לימדה בכ"ח בירושלים ולימים לימדה ספרות צרפתית באוניברסיטה העברית. לדבריה, "נושא הדוקטוראט שלה קשור ללימודיה באורסאי: 'הרגרדיות המקראיות בספרות הצרפתית, בנות המאה הי"ח"'. (ריאיון עם ד"ר מרים הר-דורס, ירושלים תשס"ט).

27 ריאיון עם הד"ר אידה אקרמן-טידר, ירושלים תשע"א. (ראו: אידה אקרמן-טידר, והגדת לבנך..., ירושלים תשס"ב, עמ' 83–106; Koginski Michel, *Un Hébreu d'origine juive – Hommage au rav Yéhouda Léon Askénazi*, Editions Ormaya, Jérusalem 1998, p. 298).

ברחבי דרומה של צרפת, תוך שהיא חוברת לצופות נכות פרוטסטנטיות ויהודיות, שהיו ל"צופות למרות הכל" ("Eclaireuses Malgré Tout"). הוראתה בבית היתומים היהודים במואסאק (Moissac) והצטרפותה למחנה הצופים היהודיים ב-Chambon ציינו את מחויבותה לזהות היהודית ולחינוך היהודי לאחר המלחמה. לאחר שלמדה אצל יעקב גורדין, הצטרפה לצוות המורים באורסאי לצד הרב אשכנזי (1950), תוך קבלת האחיות החינוכית על בנות אורסאי. לימים, ב-1990, ייתכן אולם על שמה ב"מרכז יאיר" בירושלים.²⁸

בינואר 1954 החליט בית הספר אורסאי להפיק כתב עת עיוני ביהדות בשם *Targoum*. בכך היה ניסיון נוסף ליצור שפה חדשה בניסוחם של אוצרות חוכמת ישראל.²⁹ כתב העת החזיק מעמד כשנתיים, ויצאו לאור שמונה כרכים, אחת לחודשיים – היה זה הניסיון הראשון להעלות על הכתב את הגיגי בית המדרש הייחודי הזה, שהקרנתו העיקרית באה לו מתורה שבעל פה שנמסרה בו. כתב-עת מעין זה היה בבחינת חידוש בקרב יהדות צרפת של שנות החמישים.³⁰ על כריכתו הייתה כתובה מליצה פיוטית, שהיוותה את המוטו של אורסאי: "אם הקול נדם [...] אין ההד חדל מלהישמע".³¹ כוונת העורכים הייתה לציין, כי אם קול הנבואה וההתגלות נדם לא כן נוכחותו התדירה והרציפה. כתב העת שאף לתרגם – פְּשָׁמוּ – לשפה הצרפתית את מובנם ואת משמעותם של תכנים יהודיים ואת הרלוונטיות שלהם, ולקרוא תיגר על המגמה האורתודוקסית:

היהודים שרדו את שתי מלחמות העולם. הם מתקיימים אפוא. הם מתקיימים מבלי להיות. [...] ברצוננו לציין בדיוק הנמרץ ביותר מה הם הכוחות הנושאים את ההווה היהודית המסורתית בעולם הסובב אותנו. אנו מבקשים יותר לחשוף את הפרובלמטיקה מאשר לנסח דוקטרינה אורתודוקסית, זו או אחרת. [...] ברצוננו "להיות" יהודים שלמים, באופן שהווה זו לא תהא

28 ראו: *Hommage à Régine Lehmann*, Publié par l'Association des Amis de Régine Lehmann, Paris 1985.

29 שרביט יוסף, "חכמת ישראל בצרפת במאה העשרים, בפריזמה של הרב י"ל אשכנזי – בין ברלין לירושלים", מדעי היהדות 51 (תשע"ו), עמ' 131–155.

30 בשנים 1963–1949 יצא לאור כתב עת אינטלקטואלי מקביל יחיד בשם *Evidences*, בחסות ה-American Jewish Committee; שאר העיתונים והביטאונים נטו יותר לעיסוק הקהילתי.

31 "Et si la voix s'est tue... l'écho n'est point tari".

אגוצנטרית".³² בכתב עת זה ניסח מניטו את ניסוחיו הראשוניים של משנתו, כשהוא מְשווה לו את הטון החדש המציב עצמו בלב לבה של המסורת היהודית לנוכח עולם מודרני ומשתנה.³³

בית ספר אורסאי נעל את שעריו באביב 1970 כשנפשם של בוגרי אורסאי הייתה עגומה עליהם. הסברים מהסברים שונים ניתנו לסגירתו – משכנעים יותר ומשכנעים פחות – ואולם, דומה כי ההסבר המהותי נעוץ בסיום תפקידו ההיסטורי של בית ספר אורסאי במתן מענה לדור³⁴ שלאחר מלחמת העולם השנייה.³⁵ הצעתו של מניטו באותה ישיבה גורלית, הייתה להעתיק את הדגם של אורסאי לירושלים – וכך עשה לימים בהקנימו את "מעיינות" ו"מרכז יאיר".³⁶

פרופ' ארמנד אבקסיס, בוגר אורסאי – המקדיש בספרו האוטוביוגרפי פרק שלם למניטו, ובו מצטייר דיוקנו של "אומן המְסירה לדורות" ("Le Maître de la transmission" – היטיב להגדיר את "רוחו של בית ספר אורסאי" כך: שלעולם תשרה את השראתה על נשמתי, על דיבורי והתנהלותי: באורסאי למדתי את הנאמנות להבטחותיה של הנבואה העברית, שלעולם לא תופרנה. למדתי שיש לדובכן במרחבי הזמן והמקום החדשים, שהאדם מכונן; למדתי את טיבם של הנאמנות, הסולידריות, העזרה ההדדית והכבוד לזולת, שבלעדיהם שום דבר לא נלמד ושום דבר לא נמסר, לדורות הבאים.³⁷

- 32 ראו: Benguigui Lucien Gilles, *Un lieu où reconstruire* (above n. 13), p. 156.
- 33 שם: p. 159.
- 34 פרופ' רות רכלברג מעידה על אומן ליבו של מניטו, לנוכח סיטואציות מאוד רגישות: "סיפור לי כי אחת התלמידות באורסאי הייתה נתונה לסערת רגשות ורגשות של מרי המאפיינים את עידן הפוסט-שואה: מחאה שהביא אותה על סף התנצרות. באחד מערבי פסח היא הייתה במיוחד סוערת – מניטו אמר לה: 'בואי אלוה אותך לכנסייה'. הזעזוע שפקד אותה, בעקבות הצעתו של מניטו, הציל אותה. היא התעשתה והניחה לכך". (ריאיון טלוויזיוני עם יוסי אייזנברג, José Eisenberg, *Source de Vie*, Paris 2000).
- 35 ריאיון עם פרופ' משה דוד הר, ירושלים תשע"ב; ראו גם: Benguigui Lucien Gilles, *Un lieu où reconstruire* (above n. 13), pp. 192–195.
- 36 ריאיון עם הרב יוסף אטון, ירושלים תש"ע.
- 37 ראו: Abécassis Armand, *Rue des Synagogues*, Robert Laffont, 2008, pp. 356–357.

המחזאית, המשוררת והסופרת היהודייה, שנושא השואה היה במרכז יצירתה, בוגרת תנועת הצופים ובוגרת אורסאי, ליליאן אטלן (Liliane Atlan, 1932–2011),³⁸ מסכמת כך במלאות ארבעים שנה לפתיחת שערי אורסאי: "באורסאי התקיימה פעילות בעלת אופי רוחני³⁹ – יותר מנתיב בעל אופי אינטלקטואלי – עבור יתומי השואה ומשפחות מפורקות.⁴⁰ אורסאי עסקה בתחיית המתים. לא הייתי אלא שלד, כבוגרת אורסאי קבלתי אקטיביזם, שיש בו חיות".⁴¹

התפוצה הצרפתית – דגם של סימביוזה בין תפוצתית: פרספקטיבה היסטורית

מניטו היה יהודי מאלג'יריה שהקדים בשנות דור⁴² את אחיו העתידים להגר לצרפת בשנות החמישים והשישים מצפון אפריקה ולהציל את יהדות צרפת מניוון ומשקיעה.⁴³ ואולם, הסימביוזה הבין תפוצתית האחרונה הזו, היא מסמניה

38 ליליאן אטלן, לידת מונפלייר (Montpellier) הייתה ביתו של הנדיב אלי כהן מסלוניקי, שתמך במחתרת היהודית בצרפת במלחמת העולם השנייה ובמפעל של אורסאי. מניטו הוקיר מאוד את נדיבותו רבת השנים. (ראו: Trigano Shmuel (éd.) *L'école de pensée juive de Paris – Pardès 23*, Paris 1997, pp. 105–115; pp. 181–182; Atlan Liliane, "Rendre la vérité vivante", *Perspectives. Revue de l'Université Hébraïque de Jérusalem, Ecrire la Shoah*, No 6, 1999, pp. 127–139.

39 "אורסאי היה המרכז ללימודי יהדות היחיד שפרח והאיר לסטודנטים בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים, שכן ישיבת אקס לה בן (Aix-les-Bains) שנוסדה ב-1946 על ידי הרב ארנסט וייל וסמינר לרבנים (Ecole Rabbinique) היו מוסדות סגורים ומיועדים לאוכלוסיית יעד ממוקדת." (ריאיון עם הרב פרופ' שמואל סיראט, ירושלים תשע"ד).

40 אנדרה שוורץ-ברט (André Schwarz-Bart, 1928–2006) מחבר "אחרון הצדיקים" נמנה עם קבוצת סטודנטים של הרב אשכנזי מיד לאחר מלחמת העולם השנייה, כעדותו. הלה התחבט בייסורי איוב ובאמונה במשרפות אושוויץ. (Toumanitou, Parachat Masse,) 1995, ראו: קופמן פרנסיין; אלי ויזל (Elie Wiesel, 1928–2016), הסופר הנודע, חתן פרס נובל לשלום, פגש את מניטו בשבתות באורסאי בשנים 1947–1948 והתפעל משירתו ומפרשנותו הקבלית של התלמוד. (ראו: Koginski Michel, *Un Hébreu d'origine juive – Hommage au rav Yéhouda Léon Askénazi*, Editions Ormaya, Jérusalem 1998, p. 82).

41 סרט המתעד את מפגש הבוגרים של אורסאי בירושלים (קיץ תשמ"ז).

42 שרביט יוסף, עבריות ומעבר לה (לעיל הערה 9), עמ' 39–89; "הנ"ל, יהודי אלג'יריה בעידן הצרפתי, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון תש"ע.

43 אביטבול מיכאל, "יהודי צרפת לאחר ההגירה היהודית מצפון אפריקה". בתוך: שולמית וולקוב, ירמיהו יובל, יאיר צבן, דוד שחם ומורטון ויינפלד (עורכים), זמן יהודי חדש: תרבות

וממאפייניה של יהדות צרפת כבר מימי הביניים: היות צרפת גיאוגרפית, בין חצי האי האיברי ובין קיסרות רומי הקדושה, בין צפון אפריקה, פרובנס ועמק הריין – העניק לה מימד בין תפוצתי מובנה. מהמקובלים והמתורגמנים מפרובנס, שגישרו על הפערים שבין מרכזי התורה באשכנז הקדומה וצפון צרפת לבין קהילות חצי האיברי⁴⁴ דרך אנוסי ספרד ופורטוגל, שהביאו לחידוש היישוב היהודי בדרום צרפת במאה השבע-עשרה,⁴⁵ עד לתפקיד המרכזי שמילאה היהדות הספרדית בצרפת בתהליך האמנציפציה של יהודי אלזאס לורן.⁴⁶ תהליכים מוקדמים אלו הביאו להתגבשותה של הקהילה היהודית בפריס שגילמה את הסימביוזה האופטימלית האמורה מהמאה השמונה-עשרה ועד הנה.⁴⁷

- יהודית בעידן חילוני – מבט אנציקלופדי, כרך רביעי: יהודים ולא יהודים בזמן החדש, חיים יהודים מודרניים בתפוצות, כתר, ירושלים תשס"ז, עמ' 143–153.
- 44 ראו: Schwarzfuchs Simon, *Les Juifs de France*, Albin Michel, Paris 1975, pp. 57–74.
- 45 Girard Patrick, *Pour le Meilleur et Pour le Pire. Vingt Siècles d'Histoire Juive en France*, Bibliophane, Paris 1986, pp. 69–208; Schwarzfuchs Simon, *Ibid*, pp. 142–158.
- 46 ראו: Schwarzfuchs Simon, *Ibid*, pp. 205–240.
- 47 ראו: Cohen H. Erik, *Heureux Comme Juifs en France? Etude Sociologique*, Akadem-Editonts Elkana, 2007.